

UOT-811.512.162

Səhifə: 102-109

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.102>

Sevinc Qəmbərova
Odlar Yurdu Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevinc.qemberova@mail.ru

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN İZLƏRİ AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ

XÜLASƏ

Qədim türk əlifbası ilə yazılmış Orxon-Yenisey daşüstü kitabələri ümumtürk yazılı abidələridir. Dünya üzərində VIII əsrə aid olan bu abidələrin türklərə mənsub olduğunun bilinməsi ilə tarixin bir çox qaranlıq səhifələrinə işıq salınmışdır. Bugünədək qədim türk yazılı abidələrinin mətnləri bir çox müəlliflər (Vilhelm Tomsen, Vasiliy Radlov, Serqey Malov, Hüseyn Namıq Orkun, Əlisa Şükürlü, Əbülfəz Rəcəbli və b.) tərəfindən çap edilərək oxunmuş və müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur.

Qədim türk yazılı abidələrinin leksikası özünü müasir türk dillərində müxtəlif formalarda göstərir. Bir qrup sözlər olduğu kimi (otuz, oğul və s.), bir qrup fonetik simasını dəyişib ifadə elədiyi mənanı saxlamaqla (ıçaç-ağac, meşə; inqek-inək və s.), bir qrup formasını saxlayaraq mənasını dəyişməklə (ağır, aş və s.), bir qrup müstəqil şəkildə işləkliyini itirərək başqa sözlərin tərkibində (ögey, dünən və s.) daşlaşmışdır. Abidələrin dilində işlənən müəyyən qrup sözlər də vardır ki, türk dillərində ədəbi dil səviyyəsində işləkliyini itirərək şivələrdə istifadə olunmaqdadır.

Açar sözlər: *əski türkcə yazıları, sözləri, Azərbaycan dialektləri, mənası, istifadəsi.*

Giriş: Hər bir dildəki bütün sözlərin məcmusu onun lüğət tərkibini, yəni leksikasını təşkil edir. Leksika dilin fərqli təsirlər və səbəblər üzündən ən çox dəyişikliyə uğrayan sahəsidir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan 30-a yaxın dildəki sözlərin əsas özəyini qədim türk leksik qatı təşkil edir. Bu dillərdə istifadə olunan qədim türk leksikası Orxon, Yenisey, Talas və digər abidələrin dili ilə yaxından səsləşir. Fərhad Zeynalov göstərmişdir ki, Orxon-Yenisey və Talas abidələrinin əsasını təşkil edən sözlərin mühüm hissəsi ayrı-ayrı türk sistemli dillərdə bu günə qədər müəyyən fonetik fərqlərlə mühafizə olunmuşdur. Müəllif şərti olaraq qədim türk leksikasını üç qrupda birləşdirmişdir: ad bildirən sözlər, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər və hərəkət bildirən sözlər (Zeynalov, 2008: 39).

XX yüzillikdə bir çox müəlliflər tərəfindən (Sürəyya Talıbxanbəyli, Rüstəm Rüstəmov, xaricdə Fuad Köprülü, Ahmet Bican Ercilasun, Cavad Heyət və b.) Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifi aparılmışdır. Ən çox özünü doğruldan və yayılan təsnif “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” əsərinin müəllifi akademik Məmmədəğa Şirəliyevin təsnifi olmuşdur. O, Azərbaycan dili dialektlərini coğrafi prinsipə əsaslanaraq dörd qrupda birləşdirmişdir (Şirəliyev, 2008: 19). Müasir tələblərə cavab verən son təsnif Elbrus Əzizov tərəfindən verilmişdir. O, Azərbaycan dilinin şivələrini üç böyük ləhcədə birləşdirərək onları da şivələr qrupuna ayırmışdır. Müəllifin bölgüsünə görə şimal-şərq ləhcəsinə Bakı-Şamaxı, Quba-Xaçmaz, Dərbənd, qərb ləhcəsinə Qarabağ, Qazax-Borçalı, Ayrım, cənub ləhcəsinə Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Zəncan, Naxçıvan şivələr qrupları daxildir (Əzizov, 2003: 289).

Ədəbi dil ümumxalq dilinin cilalanmış formasıdır, şivələr isə onu qidalandıran, yaradan xammaldır. Şivələr dilin lap qədimlərə gedən kökləri, bir çox mübahisəli və qaranlıq məsələlərə işıq salıb aydınlıq gətirən canlı arxivdir. Türk xalqlarının ədəbi dillərində bir çox təsirlərdən (başqa dillərdən daxil olan alınma sözlər və s.) və səbəblərdən (dilə daxil imkanları hesabına yeni sözlərin yaradılması və s.) dolayı müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində rast gəldiyimiz elə sözlər vardır ki, onlar artıq ədəbi dildə öz işləkliyini itirmişdir, ancaq şivələrdə konservləşərək qorunub saxlanılmışdır. Məqalədə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil

olan Azərbaycan dilinin şivələrində geniş şəkildə istifadə olunan qədim türk leksikası araşdırılaraq nümunələrlə verilmişdir:

Ağa-böyük qardaş, ata; aka, aka ini-böyük kiçik qardaşlar (Xudiyev, 2015: 458). Məs.: *Oğlu akanın bilmez erti* (Kt.ş.ID 22) “Oğlu babasını bilmez idi” (Orkun, 1994: 38-39).

Azərbaycan dilinin şivələrində bu söz həmin mənada işlədilməkdədir. Həmin vahid Təbriz şivəsində *ağababa* “baba”, *ağacan* “nənə”, Quba şivəsində *ağabacı* “böyük bacı”, Basarkeçər şivəsində *ağabacı* “böyük qardaşın arvadına müraciətlə deyilən söz”, Zəngibasar şivəsində ağamirzə “böyük qayın” sözlərinin tərkib hissələrində müşahidə olunur. Məs.: *Mə:m ağababam hamıdan böyüx'iydi* (Təbriz); *Ağabajım öydə yoxdu, odunə:dif* (Basarkeçər) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 13).

Azuk- Kaşğarının lüğətində *azuk* sözünün “azuqə”mənasında işlədildiyi göstərilmişdir. Müəllif nümunə olaraq bu sözün istifadə edildiyi bir məsəl də vermişdir: “sartnıq azukı arıq bolsa, yol üzrə yer = satıcının malı təzə olsa, ela yoldaca yeyer”. Bu söz doğruçul və mötəbər olduğunu iddia edən, lakin sözünü isbat edə bilməyən adam haqqında deyilir (Kaşğari, 2006, I cild: 135). Qədim türk yazılı abidələrində *azuk* sözünün işlədildiyi bir çox nümunələrə rast gəlinir. Məs.: *Bizin sü atı turuk azukı yok erti* (Kt.c.ID 39) “Bizim ordunun atı fəna, erzakı yok idi” (Orkun, 1994: 46).

Azərbaycan dilinin Qazax şivəsində “yol azuqəsi” mənasını ifadə edən *azıx* dialektizmi işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 31).

Ağırlamak-əzizləmək, saymaq, ehtiram və etibar göstərmək (Xudiyev, 2015: 458). Məs.: *Bödkə özüm olurıp bunça ağır törüg tört bulundaki (bodunğa it)dim* (Mog.2) “Özüm taxt (üzərində) oturub dörd tərəfi əhatə edən güclü dövlət yaratdım” və s. (Şükürlü, 1993: 260, 264).

Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, Göygöl, Şəmki şivələrində *ağırramax* “hörmətlə qəbul etmək (qonağı)” ifadəsi qeydə alınmışdır. Məs.: *Məsələn, sən qonax gəleysin, sonra gedif deysin kin, məni yaxşı ağırradılar* (Göygöl) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 14). Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq *ağır* sözü şivələrdə başqa mənaları ifadə etmək üçün istifadə olunur. *Ağırbaşlı, ağır adam* “təmkinli, ciddi, ağırtəbiətli insan”lar haqda deyilir. Bu ifadəyə atalar sözlərində də rast gəlinir: *Ağır otur, batman gəl* və s.

Kaşğarının lüğətində *ağır* “əziz, möhtərəm”, *ağırlıq* “əziz, hörmətli”, *ağırlıq* ər “hər kəs tərəfindən sayılan, əzizlənən adam”, *ağırlandı* “əzizləndi” sözləri verilmişdir (Kaşğari, 2006, I cild: 126, 202, 314). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözün işlədilməsinə rast gəlinir. Məs.: *Qalın Oğuz bəglərin ağırladı* və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 93). “Oğuznamə”nin dilində bu sözdən istifadə olunur: *Ağırlayanı ağırlarlar; Qonağın əbləhi oldur ki, ev issini ağırlaya* (Oğuznamə, 2006: 42, 137).

Adak-ayaq, *adakin öri* “ayaq üstə”, *adaklık* “ayaqlı” (Xudiyev, 2015: 459). Məs.: *Türk budun adak kamaştı, yablak bo[ldaç]ı erti* (Kt.ş.m.7) Türk kavminin ayağı burkuldu [=metaneti kalmadı]; korkak oluverdiler (Orkun, 1994:50); *Türk budun adak kamaştı, yablak boltaçı erti* (Mog.30-31) “Türk xalqının ayağı gücdən düşdü, pis vəziyyətə qalmaq qorxusu ilə qarşılaşdı” və s. (Şükürlü, 1993: 260, 265).

Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *adax* “uşağın ilk addımları”, Ağdam şivəsində *adax-adax* “addım-addım, yavaş-yavaş”, Mingəçevir şivəsində *adax durmax* “ayaq üstə durmaq, ilk addım atmaq” ifadələri işlədilir. Məs.: *Ay irəhmətdiyin oğlu, birəz yeyin tərpsənə, adax-adax havağa gedif gələjəx'sən* və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 12).

Kaşğarının lüğətində *adhak* “ayaq”, *adaklık* “üzüm bağlarında çardaq ayaqları düzəltmək üçün işlədilən ağac”, *adhaklandı* (*adhaklanur-adhaklanmak*) “ayağı oldu” sözü verilmişdir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: “alım keç kalsa adhaklanur=borc geciksə, ayaqlanar”, (borc sahibi borcunu istəmək üçün öz ayağı ilə gedər) (Kaşğari, 2006, I cild: 134, 205, 315).

Ağıl-ağıl, qoyun küzü. Oğuzca qoyun qığına da “ağıl” deyirlər. Bu iki mənə bir-birinə yaxın olduğu üçün belə deyilir (Kaşğari, I cild, 2006: 141). Azərbaycan dilinin Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Zəngilan şivələrində bu vahid “yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafi hasarlanmış üstü açıq yer”, Əli Bayramlı şivəsində isə “qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilmiş yer” mənasında istifadə edilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 14).

Ağnamak (*ağınmaq, ağınamək*)-yerə sürtünmək, yuvarlanmaq, yerdə qıvrılmaq (Xudiyev, 2015: 458).

Azərbaycan dilinin Qazax, Zəngibasar şivələrində *ağnamax* “uçub tökülmək”, Meğri şivəsində *ağnatmax* “diyirlətmək” mənasında işlədilir. Məs.: *Öy ağneyif tökülör* (Qazax); *Quzay yaməşdan uxarta daş ağnatmışam ki, üç utax tıkar* (Meğri) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 15).

Arımək-təmizləmək, təmiz olmaq, *arınmaq* “təmizlənmək” (Xudiyev, 2015: 464). Məs.: *Arığ obutu yig-tidi* (Ton 37) “Təmiz xəcalət (məğlubiyyətdən) yaxşıdır” və s. (Şükürlü, 1993: 248, 252).

Azərbaycan dilinin şivələrində *ari, arı* “təmiz, saf”, *arımmağ* “təmizlənmək, bəzənmək, yuyunmaq” (İmişli), *arıtdamağ, arıtdamax* “təmizləmək” (Qazax, Şəki, Quba, Xaçmaz) sözləri istifadə olunur. Məs.: *Aş pişirmağa dügi arıtdaduğ* (Xaçmaz) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 25-26).

Kaşğarının lüğətində *arriğ* “çox təmiz, pak”, *arığlık* “təmizlik”, *arındı* “yuyundu” sözləri verilmişdir (Kaşğari, 2006, I cild: 199, 205, 246). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə rast gəlinir. Məs.: *Axır-soyı arı imandan ayırməsün!*; *Qalın Oğuz bəgləri arı sudan abdəst aldılar* və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 51, 66). “Oğuznamə”nin dilində bu sözdən istifadə olunur: *Arğ arınar, ad arınmaz* və s. (Oğuznamə, 2006: 35). Bu ifadəyə atalar sözlərində də rast gəlinir: *Aydan arı, sudan duru* və s.

Nəsiminin dilində *arı* “pak, təmiz, saf” sözü işlənmişdir. Məs.: *Qanı bir incilü arı sədəf kim; Arı göftar, ey sənəm, gerçəklərin nitqindədir* və s. (Məmmədova, 2004: 103).

Bulunmaq-tapılmaq, əldə olunmaq, *bulun* “əsir, dustaq”, *bulun kılmək* “əsir tutmaq” (Xudiyev, 2015: 477-478).

Azərbaycan dilinin qərb şivələrində (Qazax, Borçalı, Başkeçid) *bulun* “kiçik ot tayası”, *bulunnamax* “kiçik ot tayası düzəltmək” mənalarında işlədilir. Məs.: Bir tapıldan üç dörd bulun çıxer (Borçalı) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 66). Göründüyü kimi, bu vahidin səs cildi şivələrdə qorunub saxlanılsa da, semantikasında dəyişiklik olmuşdur.

“Oğuznamə”nin dilində bu söz hazırda Türkiyə türkçəsində olduğu kimi tapmaq mənasını ifadə edir: *İki butum sağ olsun, bulunmayan ər olsun* (Oğuznamə, 2006: 42).

Çimsiz-qarışsız, *çimləşmək* “ağırmaq” (Xudiyev, 2015: 480). Azərbaycan dilinin şivələrində *çim* ifadəsi “tamam, tamamilə, dəfə, kərə”, *çimçələşmək* “ürpəşmək” (Ağbaba, Şərur), *çimçəmməx* (Şuşa, Ağsu, Kürdəmir) mənalarında istifadə olunur. Məs.: *Ət çox yağlı olanda de'rix çim yağdı* (Goranboy) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 102).

Çin-həqiqi, doğru, düzgün, *çinləmək* “həqiqəti üzə çıxarmaq, meydana çıxarmaq, təhlil, tədqiq etmək” (Xudiyev, 2015: 481).

Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində *çin* “düz, doğru” mənasında işlədilir. Kəlbəcər şivəsində bu ifadə “qoyunun dizi ilə topuğu arasındakı sümük”, Cəlilabad, Yardımlı şivələrində “sıra, cərgə”, Bərdə, Cəbrayıl şivələrində isə “xalça, gəbə üçün ayrılmış ip” mənalarında istifadə olunur. Məs.: *Nənəmin yuxusu çin oldu* (Zərdab) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 102).

Kaşğarının lüğətində *çin* “doğru, çin, səhih” sözü verilmişdir. Müəllif sözə aid nümunələr göstərmişdir: “çin sözlər=o, doğru deyir”, “çin aydınq=düz dedin” (Kaşğari, 2006, I cild: 350).

Çomək-batma, yox olma, gün batması, dalma, *çommaq, çomunmaq* “cummaq, baş vurmaq, dalmaq (suya)”, *çomurmaq* “suda batırmaq”, *çomurmuş* “çömçə, çanaq” (Xudiyev, 2015: 482).

Azərbaycan dilinin şivələrində *ço: max, ço: umağ* “pozulmaq, sapmaq” (Şəki, Dərbənd), *çompuz* “çoban çomağı” (Zaqatala), *çomur* “bulanıq” (Cəlilabad) sözləri geniş şəkildə istifadə olunur. Məs.: *İş ço: masın, ço: du qutaldı, sora çətindi* və s. (Şəki) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 105).

Əbçi-evçi, arvad, qadın (Xudiyev, 2015: 483). Məs.: *Selene kodı yorıpan karagın kusalata ebin barkın anda bozdım* (Bil.II D37) “Selengadan aşağıya doğru yürüyüp Karagın kusalata (?) evini, barkını orada bozdım” və s. (Orkun, 1994:66).

Azərbaycan dilinin şivələrində (Cəlilabad, Lerik, Yardımlı, İmişli, Sabirabad, Zəngilan) “mama, mamaça (uşaq tutan qadın)” mənasında ifadə edən *əbəçi* vahidi istifadə edilir. Məs.: *-Əbəçi oley beysavad, doxdır olanda deyeylər mama* (Cəlilabad) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 154).

Ekinti-ikinci (Xudiyev, 2015: 484). Məs.: *Ekinti kuşlagakda ediz birle sünüşdimiz* (Kt.İŞ 5) “İkinci [olarak] Kuşlagakta Edizlerle harp ettik” (Orkun, 1994: 48-49).

Azərbaycan dilinin şivələrində “axşamüstü, günbatan vaxtı” mənasında *ikindi* (Borçalı, Xaçmaz, Quba), *ikitdi* (Lənkəran) sözləri işlədilir. Məs.: *İkitdi vaxtıdı, dur gör heyvan gələ:y?* (Lənkəran) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 232).

Kaşğarının lüğətində *ikinç* “sayca ikinci olaraq gələn”, ikinci “ikinci, ikinci namaz vaxtı” sözləri verilmişdir (Kaşğari, 2006, I cild: 189, 196).

Əlləmək-əl etmək, *ellig* “elli, eli olan”, *eliglig* “əli olan” (Xudiyev, 2015: 485).

Azərbaycan dilinin şivələrində bir çox mənaları ifadə edən *əlləmə* dialektizmi işlədilir. Xocavənd, Şuşa şivələrində bu vahid “bacarıqlı, zirək”, Zəngibasarda “nadinc” mənasında istifadə edilir. Digər şivələrdə (Goranboy, Borçalı, Gədəbəy, Qazax, Yevlax) həmin vahidin *əlləm:ax*, *əlləməyax* formalarında istifadə edilməsinə də rast gəlinir. Məs.: *Eləsi var əlləmə oluf düzəldir* (Xocavənd); *Alpaşanın oğlu yaman əlləməyaxdı* (Borçalı) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 159). El arasında “bacarıqlı, cəld iş görən (adam)” haqqında danışılarkən *əlli-ayaqlı, əldən iti* ifadələri də işlədilir.

Azərbaycan dilinin Salyan, Kürdəmir, Cəlilabad, Göyçay şivələrində “el, hamı, hamısı, tamamilə, bütünlüklə” mənalarında *ellig*, *elliy* sözləri istifadə olunur. Məs.: *Uşaxlar elliyi çayın qırağına yığılıblar* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 150-151).

Eymənmək-utanmaq, sıxılmaq (Xudiyev, 2015: 484). Azərbaycan dilinin Ağbaba, Borçalı, Cəbrayıl, Gədəbəy, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Tovuz şivələrində “qorxmaq, ehtiyat etmək” mənasında *eyməmməx* dialektizmi işlədilir. Məs.: *Adam qarannıxdə eyməner* (Qazax) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 153).

Eşik-qapı (Xudiyev, 2015: 487). Azərbaycan dilinin Böyük Qarakilsə, Çənbərək, Naxçıvan, Oğuz, Tovuz, Zaqatala şivələrində *eşix* sözü “həyəət” mənasında geniş şəkildə işlədilməkdədir. Məs.: *Eşix də bir sö:üx var ki, gəl görəsən* (Tovuz) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 151).

“Dədə Qorqud kitabı”nda bu söz *eşik*, *eşig* şəklində işlədilir. Məs.: *Eşikdəki inaqqlar!; Babanıq ağ-ban eşigində qaravaşlar inək sağar görmədiñmi?* və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 63, 88). Bu sözə “Oğuznamə”də rast gəlinir: *Ərənlərə eşik ara iş məlumdur; İş işləməyəyim deyirsən, eşikdə ol* (Oğuznamə, 2006: 26, 37).

Kaşğarının lüğətində *eşük* sözünün iki mənası verilmişdir: 1.üstdən geyilən, bürünülən hər şey; 2.xanlardan, bəylərdən biri öldüyü zaman qəbri üstünə sərilmək üzrə göndərilən ipək parçadır. Bu qumaş sonra parça-parça edilib yoxsullara paylanılır (Kaşğari, 2006, I cild: 140).Göründüyü kimi, bu sözü ümumxalq Azərbaycan dili üçün semantik arxaizm hesab etmək olar (səs cildi qorunub saxlanılsa da mənasında dəyişiklik olmuşdur).

Nəsiminin dilində *eşik* “qapı önü, astana, həyəət” sözündən istifadə olunmuşdur. Məs.: *Eşigində bən onun bir gədayəm; Aşiqin yar eşigidir Kəbəvü bütخانəsi* və s. (Məmmədova, 2004: 111).

Kəndü-öz, özü (Xudiyev, 2015: 496). Məs.: *...eline kəndü yanıldığ, yablak kiğürtiğ* (Kt.ş.ID 23) “...ülkəne karşı kendin yanıldın, fəna harekət ettin” (Orkun, 1994:40); *Tokuz oguz budun kəndü budunum erti* (KTŞm.4) “Dokuz Oğuz kavmi kendi kavmim idi” və s. (Orkun, 1994:48).

Azərbaycan dilinin şivələrində bu sözün başqa mənada (taxıl və ya un saxlamaq üçün taxtadan düzəldilmiş və ya çubuqdan hörülüb suvanmış qab) işlədilməsi ilə yanaşı, *kəndi*, *kəndü* şəklində “öz” mənasını ifadə etməsinə (Basarkeçər, Şəki, Qazax, Dərbənd) də rast gəlinir. Məs.: *Qalxuzda günümüzə u qədər buğda düşeydi ki, kəndülərimüzdə yər yux, əvü bir küncində tükeydüg* (Dərbənd) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 249).

Şəki şivəsində *kəndi* sözü birləşmə tərkibində də işlənir. Məs.: *kəndi başına, kəndi vəzifəm; Malları kəndi başına buraxanda həlvət ki, itər; Bu məm kəndi vəzifəmdi* və s. (İslamov, 1968: 108).

Kəndi əvəzliyi Qazax şivəsində müstəqil əvəzlik kimi deyil, *özkəndinə, kəndibaşına, kəndi-kəndinə* şəklində qorunub saxlanmışdır. Məs.:- *Kəndi- kəndinə iş görər;- Özkəndinə sürüf gedif maşını* və s. (Məmmədli, 2019: 210).

Kəndü əvəzliyinə “Oğuznamə”də rast gəlinir: *Alçaq yerdə dəpəcik kəndüzini tağ sanur; Çoban ata bincək kəndüzini bəg sanur; Öksüz oğlan göbəgin kəndü kəsər* (Oğuznamə, 2006: 35, 39).

Nəsiminin dilində qayıdış əvəzliyinin qədim forması olan *kəndi* qeydə alınmışdır. Məs.: *Bu üç nəsnəyi qıl kəndünə adət; Kim ki, bu halə düşmədi, qoy vara kəndü halinə* və s. Nəsiminin əsərlərində *kəndi* sözü ilə *öz* əvəzliyinin birləşməsindən ibarət olan *kəndözü* qayıdış əvəzliyinə də rast gəlinir. Məs.: *Sən şumayi-laməkansan, kəndözündən bixəbər* və s. (Məmmədova, 2004: 55).

Kiriş- yay hazırlamaq üçün işlədilən ip, ox kirişi (Xudiyev, 2015: 497).

Azərbaycan dilinin şivələrində *kiriş* vahidi bir çox mənalarda işlədilməkdədir. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 255). Qərb şivələrində geniş şəkildə istifadə olunan *kiriş* sözü “cəhrəni işlədən ip (Cəbrayıl, Tovuz)”, “qoyun bağırsağından hazırlanmış bağ (Gəncə)” mənalarını bildirir. Məs.: *Kiriş olmasa cəhrə işdəməz* (Tovuz) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 255).

Körk-obraz, təsvir, körk yaraş-gözəllik, körk menqiz-forma, obraz, önq körk-rəng, forma, obraz, önq körk-rəng, forma; körksüz-çirkin, kifir (Xudiyev, 2015: 499).

Azərbaycan dilinin şivələrində (Füzuli, Mingəçevir, Oğuz, Şəmki) “nünunə” mənasını ifadə edən *görk*, Şəmkiyə “nünunə olmaq, ibrət olmaq” mənasında *görk olmax*, Ağdamda “görkəmli” mənasını bildirən *görklü* sözlərinin istifadə olunması qeydə alınmışdır. Məs.: *Bu saña görk olsun, bir də belə iş görmə* (Şəmki) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 186).

Kaşğarının lüğətində *körk* “gözəllik”, *körklüg* “gözəl və görkəmli olan” sözləri verilmişdir (Kaşğari, 2006, I cild: 360). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə rast gəlinir. Məs.: *Qamən aqan görkli suyun qurumasın!* və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 41). “Oğuznamə”nin dilində bu sözdən istifadə olunur: *Könül kimi seversə, görklü oldur* (Oğuznamə, 2006: 156).

Nəsiminin dilində *görklü* “gözəl, qəşəng” sözü istifadə olunmuşdur. Məs.: *Görklü yüzün nurindən aləm münəvvər oldı* və s. (Məmmədova, 2004: 113).

Küz-payız, *küzlüg*-payıza aid (sifət) (Xudiyev, 2015: 500).

Azərbaycan dilinin şivələrində *küz* dialektizmi bir çox mənalarda (quzu saxlanılan üstüörtülü yer, əkin sahəsində kiçik arx və s.) işlədilir. Borçalı, İmişli, Qax, Ordubad şivələrində isə bu vahid qədim türk yazılı abidələrində olduğu kimi “payız” mənasını ifadə edir. Qazaxda “payız otlağı” mənasında *küzdəx*, Füzulidə “payızlıq” mənasında *küzdüx*, Bakı, Füzuli, Kürdəmir, Sabirabad şivələrində “payızda qırılan yun” mənasında *küzəm* sözləri istifadə olunur. Məs.: Taxıl səfədiş küzdə sula, küzdə sulamadıq buzda sula (Borçalı) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 271).

“Dədə Qorqud kitabı”nda bu söz k<g səsəvəzlənməsi ilə istifadə edilir. Məs.: *Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı; Güz alması kibi al yanığın tutdı. yırtdı* və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 36, 47).

Küzəç-qab, bardaq, çanaq (Xudiyev, 2015: 500).

Azərbaycan dilinin Qazax, Ordubad şivələrində “kiçik saxsı sənək” mənasında *kuzə* sözündən istifadə olunur. Məs.: *Dünən bizim saxsı kuzə düşdü sındı* (Qazax) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 271).

Kağan-xaqan, xalqlar xanı (Xudiyev, 2015: 501). Məs.: *Tenriteğ tenride bolmuş türk bilge kagan bu ödke olurtım* (Kt.IC1) “Göge benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge hakan bu zamanda [iqtidar mevkiinə] oturdum” (Orkun, 1994: 22).

Azərbaycan dilinin Lənkəran, Meğri şivələrində “igid, qüvvətli” mənasını bildirən *qağan* vahidinin işlədilməsinə rast gəlinir. Məs.: *Qardaş, o day qağandı, adam-madam saymır* (Lənkəran) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 274).

Ozutmak-ötüb keçmək, qabağa buraxmaq (Xudiyev, 2015: 520). Məs.: *Beş balık anı üçün ozdı* (Bil.II D28) “Beş balık anın için kurtuldu” və s.(Orkun, 1994:62).

Azərbaycan dilinin qərb şivələrində (Gəncə, Şəmkir və s.) “azdırmaq” mənasında *azıtmax*, Qax, Şəki şivələrində “itmək, yayınmaq” mənasında *azıtmax* sözləri işlədilir. Məs.: *Bizi azıtdı, özü gizdəndi* (Şəmkir) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 32).

Kaşğarının lüğətində *ozıtğan* “bu ər ol atın ozıtğan=bu adam həmişə atını irəli sürəndir”, azıttı “azdırdı, çaşdırdı” ifadələri verilmişdir (Kaşğari, 2006, I cild: 209, 252).

Səmiş-kök, kökəlmiş heyvan (Kaşğari, I cild, 2006: 370). Məs.: *Bilser semiz buka turuk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakındım* (Ton.b.6) “Bilmək istese semiz buğa, zəif buğa diye bilemez imiş diyerek böylece düşündüm” və s. (Orkun, 1994:102).

Azərbaycan dilinin Dərbənd şivəsində bu vahid olduğu kimi işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 427). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə rast gəlinir. Məs.: *Simüz qoyun, arıq toqlı bayırda qalsa, qurt gəlib yeməzdi sapanın qorqusundan* və s.

Süləmək-yürüşə çıxmaq, qoşun çəkmək, sülüg-qoşunlu, qoşunu olan (sifət). *Sü* “qoşun” deməkdir. (Xudiyev, 2015: 538-539). Məs.: *Önden kagangaru sü yorulum temiş* (Ton.şm.29) “Doğu hakanına qarşı asker yürütelim demiş” (Orkun, 1994:110); *İlqerü Şantun yazıkateqi süledim* (KTK 3) “İrəlidə Şantun çölünə kimi qoşun çəkdim” və s. (Vəliyeva, 2013: 53, 55)

Azərbaycan dilinin şivələrində “qapı-qapı gəzən, avaralanan, birtəhər baş saxlayan” mənalarını ifadə edən *süləx* (Qarakilsə, Ordubad), *süləngəc* (Cəlilabad, Masallı), *süləngi* (Cəbrayıl, Quba), *sülənmiş* dialektizmləri istifadə olunur. Məs.: *Çux süləngi uşağsan, elə bil hiç nə gürməmişən* (Quba) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 449).

Tağar-torba, kisə (Xudiyev, 2015: 542). Azərbaycan dilinin Ordubad, Ağbaba və s. şivələrində “qoyun-keçi dərisindən hazırlanan kisə, dağarcıq, torba” mənasını ifadə edən *davarcıq*, *davarcın* dialektizmləri qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 120). (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 478).

“Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözün *tağarcıq* şəklində işlədilməsinə rast gəlinir. Məs.: *Çoban tağarcığı çıxardı* və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 46).

Kaşğarının lüğətində *tağar* “içinə buğda və başqa şeylər qoyulan nəsənə, dağarcıq, kisə, çuval, xaral” sözü qeydə alınmışdır. Lüğətdə *tavvar* “canlı, cansız mal”, *tavvarlıq* “tavvarlıq ər-malı olan adam” sözləri verilmişdir (Kaşğari, 2006, I cild: 409, 367, 474). “Oğuznamə”də bu sözə rast gəlinir. Məs.: *Ər tavarı açıq gərək; Məlik, -dəgirmən, tavar, -qoyun, devlət, -oğul* və s.

“Oğuznamə”dəki nümunələr göstərir ki, rus dilində geniş işlədilən *мояр* “mal, əmtəə” ifadəsi həmin dildəki qədim türk leksik qatına məxsusdur. Buradakı nümunələrdə rus sözlərinə rast gəlinir. Samət Əlizadə göstərmişdir ki, “Oğuznamə”də qiymətli faktlardan biri oğuzların ruslarla qarşılıqlı mədəni, ictimai-iqtisadi əlaqələrinə işarə edən, yazı dilimizdə öz əksini tapan, ilk rus söz və ifadələrini yaşadan nümunədir: *“Aqçacığın var ikən “dobra yunaq!” dedilər. Aqçacığın yedilər, “poydi z boğom!” dedilər”* (Oğuznamə, 2006: 18).

Azərbaycan dilinin qərb şivələrində bu söz fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *davar* şəklində “xırdabuynuzlu heyvan, qoyun-keçi”mənasında işlədilir

Tezmək-qaçmaq (Xudiyev, 2015: 546). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “tez olmaq, tələsmək” mənasında *tezdəməx* (Borçalı, Qazax), “sürətləndirmək” mənasında *tezdətməx* (Hamamlı) sözləri istifadə olunur. Məs.: *Sən ərizəni yaz ver, tezdətməx mənim boynuma* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 487).

Tün-gecə. Məs.: *Tün katdımız* (Ton.B35) “Gece (yürüyüşə) devam ettik”; *Ol ok tün budunun sayu itımız* (Ton.C42) “Aynı gece milletin hepsinə haber göndərdik” və s. (Orkun, 1994:112, 114).

Azərbaycan dilinin şivələrində *tün* sözü semantik arxaizm kimi “səkkiz litrlik neft qabı”(Qax), “hər iki tərəfində müxtəlif dükənlər olan üstüörtülü pasaj”(Gəncə) mənalarında istifadə olunur. Məs.: *Başmaxçı Əli kişi tündə olur* və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 513).

Tüş-yuxu, yuxu görmə, *tüşmək*-yuxu görmək (Xudiyev, 2015: 561).

Azərbaycan dilinin şivələrində bir çox mənalar ifadə etməsi ilə yanaşı, *tuş* sözü “yuxu, rəya” (Borçalı, Gədəbəy, İmişli, Qazax, Tovuz) mənasında da istifadə olunur. Məs.: *Tuşun düzdüyü yozmağındadı* (Qazax) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 508). Zaqatala şivəsində bu vahid t>d səs əvəzlənməsi ilə işlədilir. Məs.: *Axşam bir yaxşı düş gördüm* və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 149).

Düş sözünə “Oğuznamə”də rast gəlinir: *Düşdə dügür ağırdır; Düşü görəndə degil, yorandadır* (Oğuznamə, 2006: 94, 97). “Dədə Qorqud kitabı”nda *düş* sözü işlədilir. Məs.: *Bilürmisin, qarındaşım Qaragünə düşimdə nə göründi?* və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 44).

Nəsiminin dilində *duş* “yuxu, rəya” sözündən istifadə olunmuşdur. Məs.: *Gər səni görsə idi duşda pəri; Bir əcaib söhbət oldu guşeyi-cənnətdə duş* və s. (Məmmədova, 2004: 110).

Yoğurt-qatıq (Xudiyev, 2015: 577). Azərbaycan dilinin Dərbənd, Tabasaran şivələrində bu söz eyni mənada işlədilir. Məs.: *Sütə çalası vura dig yoğurt olmağa* (Dərbənd) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 550)

“Dədə Qorqud kitabı”nda bu söz istifadə olunur Məs.: *Gəldiñ ol kim soldıran soydır, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir küvlək yoğurd gəvəzlər...*; (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 33). “Oğuznamə”nin dilində bu sözə rast gəlinir. Məs.: *Yoğurdın saqınan boranı yeməz* və s. (Oğuznamə, 2006: 177).

Nəsiminin dilində *yoğurt* “qatıq” sözü işlədilir. Məs.: *Bəy sizə yazdırdı bir köklük yoğurt* və s. (Məmmədova, 2004: 126).

Nəticə: Məqalədə VIII əsrdə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənən və hazırda Azərbaycan ədəbi dilində işləkliyini itirməsinə baxmayaraq, şivələrində qorunub saxlanılan sözlər tədqiqatə cəlb edilmişdir. Hər hansı bir etnosun tarixi köklərinin nə qədər qədim dövrlərə getdiyini və məskunlaşdığı coğrafi arealı göstərən toponimik faktlarla (Qarapapaq (qədim türk tayfası)-Azərbaycanın Qazax ərazisində kənd adı, Afşar (qədim türk tayfası)-indiki Ermənistanın Vedibasar (Ararat) ərazisində kənd adı və s.) yanaşı, linqvistik faktlar da çox önəmlidir. Bəzən tarix saxtalaşdırıla bilər, yer adları dəyişdirilə bilər, ədəbi dilə belə müdaxilə oluna bilər, amma sadə xalqın gündəlik həyatında işlənən sözlərə təsir etmək çox çətin bir prosesdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı: “Şərq-Qərb”.
2. Əzizov E.(2003). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.
3. Əhmədova A.(2021). Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı. Avtoreferat.
4. Rəcəbli Ə.(2006).Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Dörd cildə, Bakı: Elm və təhsil.
5. Məmmədov Y. (1981). Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II hissə. Bakı: API-nin nəşri.
6. Məmmədli M.(2019). Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi LTD.
7. Məmmədova, Q. (2004). Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı: Nurlan.
8. Şirəliyev M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb.
9. Şükürlü Ə. (1993). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif.
10. Xudiyev N. (2015). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil.
11. Zeynalov F. (2009). Qədim türk yazılı abidələri. Orta türk dövrü. Bakı: Nağil evi.
12. Kaşğari M. (2006) Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. Bakı: “Ozan”.Tərcümə edən Ramiz Əskər.
13. Kitabi-Dədə Qorqud. (1988) Bakı: Yazıçı. 1988. Tərtibçilər: Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə.
14. Oğuznamə. (2006) Bakı: “Şərq-Qərb”. Tərtib edəni: Samət Əlizadə
15. Orkun O. (1994). Eski türk yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 529.

Sevinj Gambarova

***The tracks of the ancient turkic written monuments in
the Azerbaijani dialects***

Summary

The Orkhon-Yenisey stone inscriptions written with the ancient Turkic alphabet are general Turkic written monuments. Many dark pages of history were enlightened by knowing all over the world that these monuments of the 8th century belong to the Turk. The texts of the ancient Turkic written monuments have been read by many authors (Vilhelm Thomsen, Vasily Radlov, Sergey Malov, Necip Asım Yazıksız, Hüseyin Namık Orkun and so on) by publishing and have been researched from various aspects till today.

The majority of the modern Turkic lexicon consists of the ancient Turkic lexical tier. The words in the ancient Turkic inscriptions are seen in various forms in the modern Turkic languages. A group of words as it was (otuz, oğul and so on), a group by maintaining its meaning despite changing phonetic view (ıǵaç – ağac, meşə; inqek-inək and so on), a group by maintaining form despite changing meaning (ağır, aş and so on), a group became stereotyped in other words by losing its independent usage. There are also a certain group of words that are used in dialects by losing its usage in literary language level.

Key words: *ancient Turkish monuments, word, Azerbaijani an dialects, meaning, to use.*

Севиндж Гамбарова

***Следы древнетюркских письменных памятников
в азербайджанских диалектах***

Резюме

Орхоно-Енисейские каменные надписи, написанные древнетюркским алфавитом, являются общетюркскими письменными памятниками. Многие темные страницы истории просветились, узнав во всем мире, что эти памятники 8-го века принадлежат туркам. Тексты древнетюркских письменных памятников были прочитаны многими авторами (Вильгельмом Томсеном, Василием Радловым, Сергеем Маловым, Неджипом Асимом Языксызом, Хусейном Намыком Оркуном и др.) путем публикации и исследованы с различных сторон до сегодняшнего дня. Большую часть современной тюркской лексики составляет древнетюркский лексический ряд. Слова древнетюркских надписей в различных формах встречаются в современных тюркских языках. Группа слов как она есть (отуз, огул и т. д.), группа, сохраняющая свое значение, несмотря на изменение фонетического представления (ıǵaç – ağaç, oşe; ингек-инак и т. д.), группа, сохраняющая форму, несмотря на изменение значения (тяжелый, яшень и т. д.), иными словами, группа стала стереотипной, потеряв свое независимое употребление. Есть также определенная группа слов, которые используются в диалектах, теряя свое употребление на уровне литературного языка.

Ключевые слова: *старотурецкие надписи, слова, азербайджанские диалекты, значение, употребление.*

Çapa tövsiyə edən:

Odlar Yurdu Universiteti

Rəyçilər:

***dosent Qüdsiyyə Qəmbərova
dosent Zabitə Teymurlu***